

MƏMMƏDLİ ŞƏHLA
A.A.Bakıxanov adına
Tarix institutunun elmi işçisi
E-mail: sheyla08@mail.ru

XVII-XVIII ƏSRLƏRDƏ DƏRBƏND ŞƏHƏRİNİN İQTİSADI ƏHƏMİYYƏTİ VƏ HİND TACİRLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNDƏ ONUN YERİ

Açar sözlər: Dərbənd, hind tacirləri, Azərbaycanın ticarət əlaqələri, XVII-XVIII əsrlər, Dərbəndin iqtisadi vəziyyəti.

Keywords: Derbent, Indian merchants, Azerbaijan trade relations, XVII-XVIII centuries, economical situation of Derbent.

Ключевые слова: Дербент, экономические связи Азербайджана, XVII-XVIII века, экономическое положение Дербента.

Son orta əsrlərdə inkişaf etmiş liman şəhəri Dərbəndin Təbriz, Şamaxı və Ərdəbil kimi ticarət mərkəzləri ilə əlaqəsinin olması mühüm əhəmiyyətə malik idi.

Belə ki, bu şəhərlər Azərbaycanı daxili, xarici və tranzit ticarətlə bağlayan əsas mərkəzlər hesab olunurdu. Şamaxıdan Ərdəbilə on iki günlük karvan yolu kimi ticarət əlaqəsi var idi. Öz növbəsində Ərdəbillə birbaşa əlaqəsi olan Təbrizdən mallar Şamaxıya, oradan da Dərbəndə aparılır, Dərbənddən isə Rusiya şəhərlərinə göndərilirdi (1, 42). Öyrənilən dövrdə Avropa və Asiya ticarətinin Təbrizdən istiqamətlənən yolları bu şəhəri bir çox ölkələrlə bağlayırdı. Buradan Bəndər-Abbasa (Hörmüzə), Hindistana, Suriyaya və bir çox başqa ölkələrə ticarət yolları mövcud idi.

Ərdəbildən, eləcə də Azərbaycanın digər şəhərlərindən Rəştdən keçərək Xəzərin cənub sahili ilə hərəkət edən karvanlar İranın şimal-şərq şəhərlərinə (Məşhədə, Astrabada), həmçinin Orta Asiyaya hərəkət edə bilirdi. Rəştdən və Lənkərandan isə həm quru, həm də dəniz yolu ilə keçərək Şamaxı, Dərbənd və Həştərxana yol almaq mümkün idi (2, 119).

Volqa ilə, daha sonra Xəzər dənizinin qərb sahili boyunca Rusiyadan Azərbaycan və İrana ən qısa yol mövcud idi. Həmin yoldan XIV-XV əsrlərdə Şirvan hakimi Fərrux Yasarın III İvana göndərdiyi səfirlik (1465) və böyük Moskva knyazının Vasiliy Papin başda olmaqla cavab səfirliyi istifadə etmişlər. Məlum olduğu kimi Tver taciri Afanasi Nikitinin də qoşulduğu tacir qrupu Həştərxandan Xəzər dənizi vasitəsi ilə Dərbəndədək yol qət edərək quru yolla Şirvan paytaxtına - Şamaxıya gəlib çıxmışdılar (3, 331-345) Həmçinin Şirvan vasitəsi ilə - Xəzər-Volqa yolu ilə 1475-ci ildə "Böyük knyaz", Moskva dövlətinin səfiri Mark Rosso və Venesiyalı Kantarini Təbrizdən, Uzun Həsənin yanından gəlmişlər. Dərbənddə onlara "Həştərxana gedən, ipək parçalar və bir çox xırda mallarla yüklənmiş tacirlər də qoşulmuşdur"(4,63).

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanın ticarət əlaqələrində Həştərxan şəhərində (1556-cı ildən Moskva dövlətinin tərkibinə qatılmışdır) məskən salmış hindli tacirlərin mühüm rolu olmuşdur. Dövrünə görə mühüm ticarət limanı və böyük şəhər kimi tanınan Həştərxan Xəzər dənizinə Volqa ticarət yolu çıxışında yerləşməklə, nəinki Azərbaycanın, eləcə də digər Qafqaz və Orta Asiya ölkələrinin Hindistan və başqa uzaq ölkələrlə ticarət əlaqələrində mühüm rol oynamış, Moskva knyazlığını şərq bazarları ilə bağlayan başlıca halqa olmuşdur. Həştərxana Şamaxı, Dərbənd, Ürkənc, Tarkov və başqa şəhərlərdən tacirlər, ya da onların nümayəndələri gələrək ticarət şərtləri barədə danışıqlar aparırdılar (7, 10-11).

Ticarət əhəmiyyətli Həştərxan şəhərinin Azərbaycan, Cənubi Qafqazın digər əraziləri ilə ticarət əlaqələri əsasən məhz Dərbənd vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Həştərxandan Dərbəndə hərəkət edən Rusiya gəmilərində rus, hindli, azərbaycanlı və erməni tacirlərinin satış məhusulları daşımaları barədə tarixi faktlar kifayət qədərdir (2,13).

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu dövrdə Xəzər dənizində bütün daşıma vasitələri Rusiyanın əlində cəmləşdiyi üçün Həştərxandan Dərbəndə, eləcə də Bakı, Salyan, Mazandaran, Lənkəran, Ənzəliyə və geriyə yüklər ancaq rus gəmilərində daşınırdı. Xəzər yollarında üzən ticarət gəmiləri içərisində bir dənə də Avropa gəmisi yox idi, Şərqi ölkələri isə Xəzər dənizində donanmaya malik deyildilər.

Tədqiq olunan dövrdə hind tacirlərinin Azərbaycan şəhərlərində fəal ticarətinə bu dövrə aid, Dərbənd, Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Bakı və digər şəhərlərdə tikilmiş hind karvansaraları şahidlik edir (1, iş 466). Rus taciri Kotov 1623-cü ildə təkcə Şamaxıda yeddi hind karvansarası haqqında yazırdı (5,35). XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş Korneliy de Brünin də “daşdan tikilmiş, hündürlüyü 23-24 futa çatan hind evləri” barəsində məlumatlar verir (6). XVIII əsrin bütün II yarısı boyu Orta İranın şimaldan ayrılması müşahidə olunur. Azərbaycan xanlıqlarının mərkəzi İranla iqtisadi əlaqələri də xeyli zəifləyir, müəyyən vaxtlarda isə tamamilə kəsilmiş olur. Rus – İran ticarətinin şimalda təmərküzləşməsinin mühüm amillərindən biri daxili çəkişmələr olmuşdur. Nadir şah İran dövlətinin süqutundan sonra müstəqil xanlıqların mübarizəsinin yeni mərhələsi başlanır ki, bu da ölkənin istehsal qüvvələrinin tükənməsini gücləndirir. Bu, ticarətin vəziyyətində də özünü göstərərək İranın ayrı-ayrı hissələri arasındakı iqtisadi əlaqələri laxladır. Sənədlərdə göstərilir: “Bu əyalətlərdəki fasiləsiz qarətlər görkəmli tacirləri öz kapitaları ilə bərabər Hindistana, Türkiyə və digər təhlükəsiz yerlərə köçməyə məcbur edir (8,21).

Fars körfəzinə gedən yolda gömrük yerlərinin sayın artması, karvan yollarında qarətçiliyin müvəqqəti inkişafı da öz işini görür. Rus ticarət kapitalının maraqlarının müdafiəsi məqsədi ilə çar hökuməti tədbirlərə əl atmağa məcbur olur. Artıq, 1744-cü ildə Həştərxanda rus gəmilərinə “Gilan, Bakı, Niyazabad və Dərbənd” istisna olmaqla İran limanlarına üzmək üçün pasportlar verilmirdi (9, 107). Bu da ticarətin xüsusi çəkisini Azərbaycan və Gilanın Xəzərətrafi rayonlarına köçürmək cəhdlərindən irəli gəlirdi. Görülən tədbirlərlə əlaqədar Dərbənd bu zaman da Rusiyanın Azərbaycan və Dağıstanla ticarətində əsas mərkəz olaraq qalırdı. XVIII əsrdə M.Çulkov yazırdı: “Dərbənddə ticarət etmək üçün bir çox fars, gürcü, erməni və hidli tacirlər bura gəlirdilər” (10, 513). Onlar bu şəhər vasitəsi ilə Cənubi Dağıstan və Azərbaycanın yaxın rayonları ilə ticarət edirdilər. Dərbənddə yerli istehsal məhsullarının mübadiləsi həyata keçirilir, əhali isə rus dəmirinə, polad və kətana olan tələbatını ödəyirdi.

Öyrənilən dövrdə dünya ticarət meydanında Azərbaycanın əsas ticarət müttəfiqinin Rusiya olduğunu inkar etmək olmaz. Dərbənddən Rusiyaya un, marena, xammal-ipək, Salyan və Cavaddan balıq, kürü, duz, yun, dəri, mal-qara, Lənkəran isə (Dərbənd vasitəsi ilə) düyü və ipək ixrac olunurdu.

Həştərxanda yaşayan hind tacirləri Azərbaycan şəhərləri, həmçinin bir çox Şərqi və Avropa ölkələri arasında vasitəçi kimi çıxış edirdilər. Onlar mallarını dəniz yolu ilə Niyazabad limanına, Dərbəndə, Bakıya, oradan isə quru yolla Şamaxı, Ərdəbil, Təbrizə gətirir, daha sonra İsfahandan keçməklə karvanlarla Bəndər-Abbasa, Bəndər-Surat limanına və Hindistana aparırdılar (11, 28).

Araşdırılan materiallardan aydın olur ki, Həştərxan gömrükxanasında icazə kağızı verilmiş, öz adları, eləcə də apardıqları məhsulların sayı və siyahısı göstərilməklə Dərbəndə yol almış hind tacirləri haqqında xeyli sənəd mövcuddur. Bəzi sənədlərdə gəmidə tacirlərlə bərabər üzən işçilərin sayı və adı qeyd olunur, aparılan məhsullara möhür vurulması göstərilir.

Sənədlərə əsasən bir çox tacirlərin eyni istiqamətdə dəfələrlə əmtəə apardıqları aydınlaşır. Belə ki, onların icazə vəərəqələri ayrı-ayrı aylara, bəzən isə fərqli illərə təsadüf edir. Bu cür tacirlərdən 1667-ci ilin müxtəlif aylarında, eləcə də 1680-ci ildə Dərbəndə satış məhsulları apararıq Bir Balanın (2, 260), 1672 və 1676-cı illərdə eyni istiqamətdə yola çıxan Uqaçka Qumovun (2,174), 1676 və 1680-ci illərdə Dərbəndə məhsullarını gətirən Mal Çandanın (2, 266), həmçinin bir çox başqa hind tacirlərinin adını çəkmək olar. İstisna edilmir ki, gömrükxana işçiləri onlar üçün tamamilə yad olan adları təhrif etmişlər.

Hindlilərin Azərbaycan şəhərlərinə gətirdikləri məhsulların çeşidinə diqqət yetirsək onların son dərəcə rəngarəngliyi maraqlı doğurur. Məhsullardan bir neçəsinə nəzər salaıq. 1677-ci ilin sentyabr tarixli sənədinə əsasən hindli tacir Kandarka Çarıyev Dərbəndə aşağıdakı məhsulları gətirmişdi: 55

aşın qırmızı kətan, 12 funt balıq dişi, 22 kiçik güzgü, 27 bağlama üskük, samur xəzindən 3 papaq, qoyun dərisindən tikilmiş 2 papaq və s. (2, 275).

Hindlilərin Həştərxandan keçən ticarət səfərləri dörd istiqamətə ayrılırdı ki, bunlardan da iki istiqamət mühüm idi:

1. Bakıdan, Dərbənddən, digər Azərbaycan və İran şəhərlərindən Həştərxana gətirilən məhsullar daxili rus şəhərlərinə, əsasən Moskva və Nijeqorodsk (Makaryev yarmarkasına) şəhərlərinə aparılırdı.

2. Rusiyanın daxili şəhərlərindən Rəştə, Bakı və Dərbəndə əsasən Rus malları, qismən Rusiyadan alınan Qərbi Avropa malları, həmçinin Çin malları (az-az hallarda çay və rəngləyici maddələr) gətirilirdi.

3. Həştərxandan Şimali Qafqaza. Bura bir qayda olaraq kiçik partiyalarla həm rus, həm də xarici (Avropa və Şərqi malları) daşınırdı. Aydındır ki, Şimali Qafqazdan tacirlər dəniz yolu ilə Dərbəndə də gəlirdilər.

4. Həştərxandan Orta Asiyaya, Buxara, Xivə vasitəsi ilə Hindistana (12, 142).

Göründüyü kimi, göstərilən istiqamətlərdən üçündə Dərbənd şəhərinin adı çəkilir. Bu isə hindlilərin ticarət fəaliyyətində Azərbaycanın Dərbənd şəhərinin yerinin az əhəmiyyətli olmadığını sübut edir.

Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanda baş verən siyasi və ictimai hadisələr, xüsusilə Rusiya, Türkiyə və İran arasında gedən silahlı rəqabət ölkənin iqtisadiyyatına zərbə vurmuş olsa da, şəhərlərin əlverişli coğrafi mövqeyi, zəngin bazarları və ölkənin səxavətli təbiəti ticarətin gedişi üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Məhz buna görə də Təbriz, Şamaxı, Gəncə, Bakı və başqa şəhərlərlə yanaşı Dərbənd də ticarətdə iştirak edirdi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Бибирштейн М. Описание провинций расположенных на левом берегу Каспийского моря, между реками Терек и Кура. перев с немец., 1798. НАИИ АНА инв. № 466
2. Русско-индийские отношения в XVII в. М., 1958
3. Петрушевский И.П. Государство Азербайджана в XV в. Сборник статей по истории Азерб. вып. I. Баку, 1949
4. Библиотека иностранных писателей о России.. т I, СПб., 1836
5. Хождение купца Федота Котова в Персию, М., 1958
6. Корнелий де Брюин. Извлечение из путешествия, НАЦИИ, инв. 480
7. Штылко А., Астраханская торговля в старину. Астрахань, 1909
8. Яковцевский В. Купеческий капитал в феодально крепостнической России. М., 1953
9. Костомаров Н.И. Очерки торговли Московского государства в XVI и XV столетиях СПб., 1862
10. Чулков М., Исторические описание Российской коммерции. Т. II кн. II. М., 1785
11. Шпаковский А.Я., Торговля Московской Руси с Персией в XVI-XVII вв. Сборник историко-этнографического кружка при Унив-те Св. Владимира, Киев, 1915, вып. VII
12. Антонова К.А. Роль индийских купцов в торговле России с Востоком в первой половине XVIII в. Проблемы истории Индии и стран среднего востока. М., 1972, 139-148 с.
13. Русско-индийские отношения в XVIII в. М., 1965

МАМЕДЛИ ШАХЛА
*Научный сотрудник Института
Истории им. А.А. Бакиханова*
E-mail: sheyla08@mail.ru

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ДЕРБЕНТА В XVII-XVIII ВЕКАХ И ЕГО МЕСТО В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИНДИЙСКИХ КУПЦОВ.

В статье рассматриваются торговые связи Дербента в изучаемый период, его роль в транзитной торговле Азербайджана, дается описание торговых путей связывавших этот город со многими развитыми в тот период азербайджанскими городами, а также зарубежными странами. Автор анализирует роль Дербента как главного города в осуществлении связей России с Азербайджаном и Дагестаном. Особое внимание уделяется тому факту, что для индийских купцов, игравших активную роль в осуществлении торговых связей с Азербайджаном в период позднего средневековья, Дербент был основным пунктом торговых операций. В статье также представлен перечень товаров, которые импортировали и экспортировали индийские купцы.

MAMADLI SHAHLA
E-mail: sheyla08@mail.ru

ECONOMICAL SIGNIFICANCE OF DERBENT IN XVII-XVIII C. AND ITS ROLE IN THE TRADE ACTIVITIES OF INDIAN MERCANTS

Sh.R.Mammadli's article on the topic "Economical significance of Derbent in XVII-XVIII c. and its role in the trade activities of Indian mercants" dedicates to the commercial relations of Derbent. The author researchs the role of Derbent in the tranzit trade, describes the trade roads that connected Azerbaijan cities with the foreign countries. Derbent took central place in the Russian-Azerbaijani relations. The author gives a special attention on the trade activities of Indian mercants in Derbent, defines the list of main goods of export and import.

Rəyçi: t.ü.f.d. S.M. Hacıyeva, t.e.d. Q.Ə. Əlieva

AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Azərbaycanın qonşu xalqlarla əlaqələri və xanlıqlar dövrü tarixi» şöbəsinin 24 may 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol №6)